

De dood is een filosoof

Tobias Hürter

De dood is een filosoof

Hoe een val van een berg mij de zin
van het leven liet inzien

Vertaald uit het Duits
door Marten de Vries

Ambol|Anthos
Amsterdam

ISBN 978 90 263 2791 9

© 2013 Piper Verlag GmbH, München

© 2014 Nederlandse vertaling AmbolAnthos *uitgevers*,

Amsterdam en Marten de Vries

Oorspronkelijke titel *Der Tod ist ein Philosoph*

Oorspronkelijke uitgever Piper Verlag

Omslagontwerp Marry van Baar

Omslagillustratie © Büro Jorge Schmidt, München

Foto auteur © Katharina Sturm

Verspreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers n.v., Antwerpen

Voor Bento

‘Je leeft maar twee keer: één keer als je geboren wordt en één keer als je de dood in het gezicht kijkt.’

James Bond wanneer hij in *You Only Live Twice*
van Ian Fleming tot Japanner wordt opgeleid
en hij een haiku moet schrijven

Inhoud

- 1 Zevenendertig meter
Hoe ik door de dood opnieuw over mijzelf ging nadenken 11
- 2 De grote civilisator
*Waarom de dood meebouwde aan de Egyptische piramides
en de Chinese muur* 15
- 3 De dag waarop ik voor de tweede keer geboren werd
Hoe mijn bijna-doodervaring mij veranderde 31
- 4 De dood is een filosoof
*Waarom veel mensen wel weten dat ze moeten sterven –
maar dat niet echt geloven* 46
- 5 Het wezen van de dood
Wat er met ons gebeurt als we doodgaan 57
- 6 Wat is er zo erg aan de dood?
Waarom wij beslist niet dood willen 63

- 7 De ziel, het lichaam en wat ik daarvan vind
Waarom Socrates zich als onsterfelijk beschouwde – en waarom hij zich vergiste 74

 - 8 Mijn rechterhand
Hoe mijn verwondingen mij duidelijk maakten dat ik een lichamenlijk wezen ben 105

 - 9 Ben ik eigenlijk wel iemand en zo ja, wie dan?
Waarom wij onszelf niet zo belangrijk zouden moeten vinden 118

 - 10 De platgetreden paden naar onsterfelijkheid
Wat religie en wetenschap voor alle eeuwigheid beloven 126

 - 11 Nieuwe wegen naar onsterfelijkheid
Waarom goede mensen ook zonder Gods genade uitzicht hebben op een leven na de dood 146

 - 12 Wat voor leven?
Waarom Dzjengis Khan zich niet onsterfelijk heeft gemaakt 155

 - 13 De laatste deadline
Hoe mijn sterfelijkheid me motiveert 159
- Aanbevolen literatuur 163
Dankwoord 166
Verantwoording citaten 167

Zevenendertig meter

*Hoe ik door de dood opnieuw
over mijzelf ging nadenken*

Wat schiet een mens in de laatste seconden van zijn leven door het hoofd? Velen weten dat pas als het te laat is om er verslag van te doen. Ik wist het op Allerheiligen 2011. Op deze gouden herfstdag stond ik vroeger op dan de zon, reed met een vriend en een vriendin naar de bergen en stortte rakelings langs de dood omlaag. Even wist ik zeker dat mijn einde was gekomen. Ik was er niet alleen bang voor – ik was er absoluut van overtuigd dat ik mijn laatste seconden beleefde. Ineens was hij er, de dood, even vlakbij als de bergschoenen aan mijn voeten, even machtig als de schitterende zon die mijn ongeluk bescheen.

En toen was hij weer weg. Met onwaarschijnlijk veel geluk belandde ik zevenendertig meter lager op een smal terras boven de afgrond. Er volgden een uur van pijnlijk wachten, een vermetele redding per helikopter en vele moeizame maanden van genezing. De dood had zijn handen van mij af getrokken. Maar niet zonder een blijvende indruk achter te laten. Na zo'n ervaring kun je niet gewoon weer verder leven. Het gevoel dat ik zo dicht bij de dood was geweest dat hij absoluut niet meer te vermijden leek, achtervolgde me. Er was nog iets

dat begrepen wilde worden. Ik sloot het van binnen weg als in een vitrine. Hoewel ik het koesterde, wilde ik er niet voortdurend aan blootgesteld zijn.

Zevenendertig meter. Ongeveer de lengte van een hoogspanningsmast. Als je die in vrije val aflegt, heb je ongeveer drie seconden nodig en haal je door de zwaartekracht een snelheid van bijna honderd kilometer per uur. Zo ging het bij mij niet, ik ben min of meer naar beneden gekletterd, had daardoor meer tijd nodig en ben wat zachter terechtgekomen. Maar ook dan lijkt het me een wonder dat ik nog leef. Naar alle verwachting had zo'n smak me moeten doden. In de maanden na de val heb ik de zevenendertig meter die door de reddingsdienst waren vastgesteld, telkens weer voor mijzelf zichtbaar gemaakt. Ik heb ze uitgemeten met zevenendertig passen en vanuit de tiende verdieping van het kantoor van de *Süddeutsche Zeitung* in München naar beneden gekeken. Grote hoogten doen me gewoonlijk niet zo veel, maar bij die zevenendertig meter werd ik wat duizelig. Existentieel duizelig zozegzegd. Ik leef nog, maar ik weet niet precies waarom.

'Een ongeluk zit in een klein hoekje,' zeggen we wel eens. Op de snelweg, in de bergen, bij het op straat zetten van de vuilnisbak. Een baksteen op je hoofd. Kan gebeuren, maar eigenlijk geloven we dat niet. Op die herfstdag is het mij gebeurd. Een vrije dag, mooi weer, een korte bergtocht – en ik was er bijna geweest. Dat het gebeurde is op zichzelf niet onverklaarbaar. Dat is uitermate verklaarbaar. Onverklaarbaar is dat ik het heb overleefd. We kruisen heel wat wegen die weg leiden uit het leven. Overal loert het ongewisse. Om dat niet onder ogen te hoeven zien, creëren mensen zich eilanden van geborgenheid: geboortegrond, gezin, gemeenschap, geloof. Maar in een grenssituatie zoals ik die meemaakte, kom je erachter dat die hele geborgenheid misleidend is. De ongewis-

heid blijft. De ongewisheid van de dood valt niet uit te bannen. ‘Een grenssituatie wijst op het mislukken van alles,’ zegt de existentiële filosoof Karl Jaspers.

De ervaring dicht bij de dood te zijn geweest, laat bij veel mensen diepe indruk achter: ze gooien hun leven om. Velen worden liefdevoller, belangstellender, attenter ten opzichte van anderen. Ik ook. De bijna-doodervaring dwong me de grote basisvragen van het leven onder ogen te zien: Wie ben ik? Wat laat ik achter? Wat is echt belangrijk voor me? Die vragen drongen zich met zo’n kracht op dat ik me er niet meer met een ‘ja, ja, natuurlijk ga ik ooit dood, maar dat is iets voor later’ vanaf kon maken. Mij bleef alleen: ‘Ja, ik ga dood. En nu? Wat betekent dat? Wat volgt daaruit?’ Natuurlijk wist ik allang dat ik dood zou gaan. Ik wist het, maar ik geloofde het niet. Pas nu heb ik de dood echt erkend. Pas nu hij zelf langs mij is heen gegaan, ben ik bereid mijn leven voor hem te veranderen.

Echt goede vrienden herken je aan het feit dat ze je de waarheid zeggen, ook al is die nog zo onaangenaam. En zo beschouw ik ook mijn val als een goede vriend. Door mij iets over mijn dood te zeggen, heeft hij me iets over het leven gezegd dat nodig eens gezegd moest worden. Over het leven voor de dood – en over het leven na de dood. Dat in deze intuïtie van mensen uit alle religies en alle tijden wel iets zit, vond ik mijn meest verbazingwekkende inzicht. Na de dood kan het verdergaan. Weliswaar niet in een hemel waar een baardige God of tweeënzeventig maagden wachten, maar op een andere, onduidelijke, maar daarom niet minder boeiende manier. Het is een van de verhalen in dit boek: mijn verhaal van het voortbestaan na de dood. Ja, dat meen ik echt: voortbestaan na de dood. Het is een wat ingewikkeld verhaal. Er zijn goede redenen om te veronderstellen dat we na de dood op

een andere manier voortleven, zelfs wanneer je niet in de Bijbel, de Koran of de Oepanisjaden gelooft. En om dat overtuigend uit te kunnen leggen heb ik een heel boek nodig.

Het moet inzicht geven, een boek worden dat niet op mystieke dweperij terugvalt en het zo mogelijk zonder jargon afkan; waarin wordt gefilosofeerd, beargumenteerd, gemotiveerd, dat wil zeggen: langzaam gedacht. Stapje voor stapje op het fundament der dingen af. Maar onder het schrijven kwam ik erachter dat juist het fundament van de dingen waar het hier om gaat, dikwijls onvermoed diep ligt. Van sommige dingen die ongeschreven nog zo simpel lijken, wordt pas tijdens het schrijven duidelijk hoe complex ze zijn. Dat belet me niet ze op te schrijven. Maar het eindresultaat is wel anders uitgevallen. Het is geen eindrapport over mijn studie naar de eindigheid van de mens geworden, maar een essay, hardop denken in schriftvorm zagezegd.

Ik had nogal wat te verwerken en het schrijven van dit boek was deel van dat verwerkingsproces. Nu meer dan een jaar later ben ik daar nog altijd mee bezig en ik weet niet of en wanneer ik er ooit mee klaar zal zijn. Maar één ding weet ik wel: het heeft me zoveel verder gebracht dat ik mijn bergongeluk al met al als een geluk beschouw. Ik weet zeker dat iedereen er baat bij heeft om zich al tijdens zijn leven in de buurt van de dood te wagen. En ik weet ook dat het niet nodig is om daarvoor van een berg te vallen. Mogelijk volstaat zelfs het lezen van een boek.

De grote civilisator

*Waarom de dood meebouwde aan de Egyptische
piramides en de Chinese muur*

Het is de oertekst van de westerse literatuur: de *Ilias*, ongeveer 2800 jaar geleden geschreven door een raadselachtige auteur genaamd Homerus. Het verhaalt over de oorlog rond Troje en het vele sterven als gevolg daarvan. Maar bij nader inzien vormt deze oorlog alleen het decor voor de *Ilias* en is hij niet het echte thema. Het is geen geschiedschrijving, het vertelt niet hoe de oorlog begon noch hoe hij afliep. Het echte thema van de *Ilias* zijn de mensen: Hoe brengen ze het er op het slagveld van af? Hoe vindt Achilles zijn weg tussen de oorlogstroebelen? Telkens weer gaan jeugdige krijgers elkaar met zwaarden te lijf, telkens weer doet zich de mogelijkheid voor om moedig te zijn of laf, edel of slinks. En telkens weer draait het om eervol dan wel eerloos sterven. De homerische helden strijden voor eer en eeuwige roem. Voor hen is de dood net zo vanzelfsprekend als helm en harnas. Beslissend is hoe een mens sterft: zo mogelijk als een man, vastberaden, met opgeheven hoofd. Wanneer Achilles op een Trojaanse prins stuit en hem moeiteloos overwint, biedt deze Achilles een aantrekkelijk losgeld als hij hem wil sparen. Achilles walgt ervan en snauwt de doodsbanige prins toe dat hij moet stoppen met

zijn gejammer en als een man de dood onder ogen moet zien. De dood is alledaags, de eer iets speciaals. Wie niet bereid is voor zijn eer te sterven, wordt door Homerus ‘vrouw, geen man’ genoemd. Moed en mannelijkheid zijn voor hem synoniem: *andreia*. Als Achilles ten slotte moe is van de strijd, doodt de Trojaanse koningszoon Hector Achilles’ vriend Patroclus. Uitzinnig van verdriet mengt Achilles zich opnieuw in het gevecht, ook al voorvoelt hij dat dit zijn dood betekent. Hij doodt Hector, wreekt Patroclus, beslist de slag in het voordeel van de Grieken – en sterft de heldendood.

De *Ilias* is een van de oudste geschriften over hoe een man een held wordt, of beter gezegd hoe hij de dood tegemoet moet treden. Vooral dit maakt de *Ilias* tot een mijlpaal in onze cultuurgeschiedenis. Want de juiste omgang met de dood is in onze cultuur niet gewoon *een* belangrijk thema, maar *het* allerbelangrijkste. Wie voortdurend in angst leeft om van honger om te komen of zelf opgevreten te worden, kan geen grote kunstwerken creëren, kathedralen bouwen of wetenschappelijke theorieën ontwikkelen. Al tienduizenden jaren lang trotseren mensen de dood, verdringen hem, bestrijden hem, vereren hem. Achilles heeft dat project een flink stuk verder gebracht. Kijk, zo luidt zijn eigenzinnige boodschap, ik crepeer niet jammerend zoals een dier. Ik sterf trots. Ik heb ergens voor geleefd en ik sterf ergens voor. De Amerikaanse cultuurwetenschapper Ernest Becker schreef in 1973 een prachtig boek getiteld *De ontkenning van de dood* waarin hij zich afvraagt achter welk masker de angst voor de dood zich verbergt. Achter heroïek, zo luidt zijn antwoord. Zijn idee van de *condition humaine* is dat niets de mens meer bezighoudt dan het verlangen om zich los te maken uit de angst voor de dood. Heroïek is vooral een reflex op de verschrikking van de dood. ‘De samenleving zelf is een gecodificeerd heldensysteem, dat wil zeggen

dat ze overal ter wereld een vitale, uitdagende mythe over de zin van het menselijk bestaan vormt,' schrijft Becker. '... al het creatieve handelen van de mens [is] in wezen niets meer dan een kunstmatig protest tegen een natuurlijke werkelijkheid...'

De eigenzinnigheid van de held is maar een van diverse 'scheppende leefwijzen' in het aangezicht van de dood. De geschiedenis is wat de mens uit de dood maakt, zei de Duitse filosoof Georg Friedrich Hegel. Dit hoofdstuk moet aantonen hoe veelzijdig de mens dat heeft aangepakt.

Veel van wat de mens specifiek voor zichzelf opeist, komt ook in het dierenrijk voor: dieren kennen primitieve vormen van macht, eigendom en huwelijk. Chimpansees geven blijk van een zeker gevoel voor rechtvaardigheid. Andere primaten lijken een besef van de dood te kennen: gorilla's treuren om hun doden. Maar zijn ze zich ook bewust van hun eigen sterfelijkheid? Zeer waarschijnlijk niet. Dat voorrecht is voorbehouden aan de mens. Als archeologen hun vondsten juist interpreteren, vertelden Neanderthalers en andere vroege vertegenwoordigers van de homo sapiens elkaar al verhalen over het leven van hun dierbare overledenen. Dat is het verschil tussen treurende mensen en treurende dieren: mensen verwerken de dood in verhalen. Dieren zijn voor zover we weten, tot zoiets niet in staat.

Waar een mens ook kijkt, ziet en schept hij verbanden. Mensen zijn zinzoekers en dat onderscheidt hen van dieren. Mensen tobben over hun bestaan. In het aangezicht van de dood rouwen ze niet alleen, ze gissen naar de eindigheid van hun eigen bestaan, over een leven na de dood, ze twijfelen en zijn vertwijfeld. Andere levende wezens worstelen zich blind een weg door het leven tot het voorbij is. 'Met uitzondering van de mens is elk schepsel onsterfelijk,' schreef de Argentijnse auteur Jorge Luis Borges, 'aangezien het de dood niet kent.'

Op enig moment heeft een vertegenwoordiger van de soort *homo* enkele honderdduizenden of miljoenen jaren geleden begrepen dat ook hij eens zou moeten sterven. Het was de vonk waaruit het grootste project van de mens voortkwam: de civilisatie. De mensen gingen de dood uitbannen. Ze creëerden zichzelf een leefwereld die hen beschermde tegen de gevaarlijke natuur. Ze voorzagen zich van wapens, vonden de landbouw uit, bouwden huizen en steden. De geschiedenis van de mens is hetgeen de mensen uit het bewustzijn van hun sterfelijkheid hebben gemaakt. De Poolse socioloog Zygmunt Bauman formuleert dat kort en bondig: ‘Zonder sterfelijkheid geen geschiedenis, geen cultuur – geen mensheid.’

Alleen doordat de mens weet heeft van zijn dood, kan hij hem trotseren. Koppigheid speelt een belangrijke rol in de ontwikkeling van kinderen, vooral op de leeftijd tussen twee en vier jaar, een periode die als de ‘koppigheidsfase’ bekendstaat. Peuters dwingen van een leefwereld waarin ze in diepe afhankelijkheid verstrikt zitten, autonomie af. Nog onbewust van de kracht van hun wil ontwringen ze concessies aan hun omgeving – de eerste stappen op weg naar een eigen persoonlijkheid. Ook de volwassen held dwingt autonomie af. Door de doodsangst brutaal te tarten, gooit hij die van zich af. Hij bespot hem als hij zich in het granaatvuur werpt om zijn kameraden te beschermen. Maar alleen om zo voor zichzelf een held te worden. In elke held steekt een peuter. De wereld is een gure plek, ongestuurd, onverbiddelijk, gewelddadig en gevaarlijk. Waar ter wereld kun je veiligheid vinden, hoe beschut je je territorium? Door veiligheid af te dwingen. Het in Achilles belichaamde heldendom vormt de koppigheidsfase van de westerse beschaving in haar relatie met de dood.

Met zijn heldendood zette Achilles een trend. Ook buiten de risicogroep van krijgers werd het belang van een zaak on-

derstreept door ervoor te sterven: de eer, het vaderland, het ware geloof, de eigen overtuiging. Jezus van Nazareth was hierin indrukwekkend succesvol. Hij overwon de dood door zich eraan over te geven en hij werd er beroemd mee. Maar onder Achilles' vroege volgelingen zaten ook opvallend veel filosofen. Diogenes van Sinope hield naar verluidt zo lang zijn adem in dat hij stierf. Zenon van Elea zou zijn tong hebben afgebeten en deze in het gezicht hebben gespuugd van de tiran die hij even eerder vergeefs had proberen te doden. Ook Socrates, toonbeeld van een filosoof, stierf de heldendood. Voor de oude Romeinen, de vroege christenen en de middeleeuwse theologen gold hij als voorbeeld. Toch was Socrates net als Jezus een man van het gesproken, niet van het geschreven woord. Het schrijven liet hij aan anderen over, vooral aan zijn leerling en evangelist Plato. Socrates voorzag Plato van materiaal voor de mooiste dialogen uit de geschiedenis van de filosofie. Op zijn beurt hielp de leerling zijn leermeester aan diens uitzonderlijke invloed op de ontwikkeling van de westerse geest.

Maar het had ook anders kunnen uitpakken. Tijdens zijn leven stond Socrates slecht aangeschreven. De komedieschrijver Aristophanes zette hem in zijn stuk *De Wolken* neer als een zonderlinge pietlut die hartstochtelijk discussieerde over de vraag hoe ver vlooien springen. Pas op het allerlaatste moment creëerde Socrates zijn eigen mythe: hij ging voor zijn leer de dood in. Tegenwoordig overstraalt Plato's Socrates de schertsfiguur die Aristophanes van hem maakte.

Over het precieze einde van Socrates spreken de verhalen elkaar tegen. Vermoedelijk werd hij aangeklaagd wegens staatsondermijnende activiteiten. Socrates meldt zich bij de aanklagers en verdedigt zich met een toespraak die door Plato werd opgeschreven en wereldberoemd gemaakt. Socrates weigert

zijn leer af te zweren, als onverschrokken aanhanger van de waarheid gaat hij de dood in, zo onbevreesd dat zelfs zijn trouwste leerlingen verstomd staan. De gifbeker zet hij aan zijn mond alsof hij gevuld is met de wijn waar hij zo dol op was.

Socrates' gelatenheid komt via zijn door Plato overgeleverde woorden voort uit de opvatting dat de dood een bagatel is. Met de dood wordt de ziel uit de kerker van het lichaam bevrijd. Met de dood begint het leven pas echt. De ware filosoof moet dus vreugdevol de dood in gaan. In mijn ogen doet dat afbreuk aan Socrates' heldendom. Want als de dood niet gevreesd hoeft te worden, is doodsverachting geen grote prestatie. Bedenkelijker is dat ik geloof dat Socrates zich vergist in zijn veronderstelling dat het leven pas echt bij de dood begint. Later in dit boek zullen wij zijn argumenten verder bezien.

Wat Socrates is voor de westerse filosofie, is Kasper Brandner voor de Beierse volksmythologie. Op zijn eigen manier trotseert hij de dood: hij wil zijn ziel niet bevrijden en ook niet als held sterven, hij wil gewoon niet dood. Zijn beide zonen, 'ons Toni en ons Girgl', zijn het huis uit, zijn vrouw is overleden, en zo leeft Kasper Brandner met zijn vijfenzeventig lentes in zijn eentje in zijn huisje, ergens tussen de Tegernsee en de Schliersee. Op een avond wordt er aan de deur geklopt; dat is ongebruikelijk. Een hologige, bleke gestalte treedt binnen en stelt zich voor: 'Iech bin der Boandlkramer' (de bottenhandelaar). In hoogsteigen persoon is de dood gearriveerd om Brandner mee te nemen. Maar die is kerngezond en heeft het op aarde nog te zeer naar zijn zin om al te gaan. De listige slotenmaker biedt de Boandlkramer een brandewijntje aan. En het blijft niet bij eentje. Daarna stelt hij hem voor om een potje te kaarten, met als inzet zijn dood. Zo'n aanbod is nieuw voor de Boandlkramer, het kaartspel ook, maar de alcohol heeft hem overmoedig gemaakt en dus doet hij het. Met een